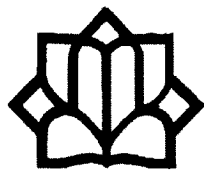

ای نام تو بہترین سر آغاز
بی نام تو نامہ کی کنم باز

دانشگاه کاشان

دانشکده علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه:

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

کاربرد ادبی و هنری اصطلاحات موسیقی

در شعر نظامی گنجوی

استاد راهنما:

دکتر رضا شجری

بوسیله:

قدرت نقدی اطاقوری

شهریورماه 1390

بسمه تعالی

تاریخ:
شماره:
پوست:

مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه
صورتجلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

نام و نام خانوادگی دانشجو: قدرت نقدی اطافوری
شماره دانشجو: ۸۷۲۳۱۱۰۰۰۹
رشته: زبان و ادبیات فارسی
دانشکده علوم انسانی
عنوان پایان نامه: کاربرد ادبی هنری اصطلاحات موسیقی در شعر نظامی
تعداد واحد پایان نامه: ۴
تاریخ دفاع: ۱۳۹۰/۶/۲۶

این پایان نامه به مدیریت تحصیلات تکمیلی به منظور بخشی از فعالیتهای تحصیلی لازم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد ارائه می گردد. دفاع از پایان نامه در تاریخ ۹۰/۶/۲۶ مورد تأیید و ارزیابی اعضای هیأت داوران قرار گرفت و با نمره $\frac{18}{20}$ به عدد $\frac{18}{20}$ به حروف $\frac{18}{20}$ و با درجه $\frac{18}{20}$ به تصویب رسید. اعضای هیأت داوران:

عنوان	نام و نام خانوادگی	مرتبۀ علمی	امضاء
۱. استاد راهنما	دکتر رضا شجری	دانشیار	
۲. استاد مشاور	دکتر علیرضا فولادی	استادیار	
۳. متخصص و صاحب نظر داخل دانشگاه	دکتر حسین قربانپور	استادیار	
۴. متخصص و صاحب نظر خارج از دانشگاه	دکتر میر جلال الدین کوزی	استاد	
۵. نماینده تحصیلات تکمیلی	دکتر ماشاءالله جشتی	استادیار	

مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه

آدرس: کاشان - بلوار قطب روانی
کد پستی: ۵۱۱۶۷-۸۷۳۱۷
تلفن: ۵۱۲۷۷۷ - ۵۱۲۷۷۷
<http://www.kashanu.ac.ir>

تقدیم به فرزندانم:

نیما، سارا و رضا

تقدیر و تشکر

مرا یارای آن نیست تا از عزیزانی که در این رهگذر هدایت‌م کرده و خورشید دانش خویشتن را از سر رادمردی پیش راهم نهاده‌اند، آن طور که باید، سپاسگزاری کنم. همین اندازه از ته دل و از سر صدق می‌گویم: «سپاسگزارم»

ابتدا استاد راهنما جناب آقای دکتر رضا شجری که با راهنمایی‌های بی‌دریغ و در اختیار گذاشتن معلومات خود همچون دوستی بزرگوار مرا یاری نمودند.

و استاد مشاور جناب آقای دکتر علیرضا فولادی استاد برجسته‌ی دانشگاه کاشان که از افاضات ایشان در همه حال بهره‌مند گردیدم.

همچنین از استاد ناظر جناب آقای دکتر ماشالله جشنی و همه‌ی استادان بزرگوار گروه ادبیات دانشگاه کاشان و سایر عزیزانی که به نوعی در سال‌های گذشته برای بنده زحمت کشیدند از صمیم قلب تقدیر و تشکر می‌نمایم.

کاستی‌های کار از من است و نقاط قوت آن حاصل لطف پروردگار و یاری آن گران‌مایگانی است که ذکر جمیلشان رفت.

چکیده

رساله‌ی حاضر به بیان کاربرد ادبی و هنری اصطلاحات موسیقی در شعر نظامی می‌پردازد. نظامی از شاعران بزرگ و داستان‌پرداز ایرانی است که طبق تحقیق حاضر به زیبایی توانسته بسیاری از این اصطلاحات را با تصویرسازی‌های ادبی و هنری شگفت‌انگیز در اشعار خود بگنجانند که نمونه‌ی بارز آن آوردن سی لحن باربد در خسرو و شیرین بیانگر آشنایی این شاعر بنام در موسیقی و شاعری است.

در دیوان نظامی اصطلاحات موسیقی همچون: رود، آواز، ساز، مغنی، سی لحن باربد، چنگ و... بسیار قابل تأمل است و سازهایی مانند جُرّه، اوزان، شاخ‌شانه، طربود، مرغ سغدی و ... که در کمتر دیوانی از شعرفارسی یافت می‌شود و این نشان از آشنایی بلکه تسلط نظامی با انواع سازها و اصطلاحات موسیقی است.

این پایان‌نامه در دو فصل تنظیم شده در مقدمه به مبانی، کلیات و اهمیت موسیقی در شعر نظامی پرداخته شده و در متن اصلی که در آن یکصد و چهل اصطلاح موسیقی به کار رفته در خمسه‌ی نظامی به ترتیب حروف الفبا نقل شده پس از توضیح هر یک، و بیان شگردهای ادبی و هنری آن، به ابیات مورد نظر استشهداد شده است. در پایان نیز از مباحث مطرح شده نتیجه‌گیری لازم به عمل آمده است.

کلمات کلیدی: نظامی، سبک، موسیقی، پنج‌گنج، ساز.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
1.....	1- فصل اول - مقدمه
1.....	1-1- موضوع پژوهش
1.....	2-1- مساله‌ی پژوهش
1.....	3-1- فرضیه‌ها یا سوال‌های پژوهش
3.....	4-1- روش کار
4.....	5-1- هدف‌های پژوهش
4.....	6-1- زمینه، سابقه و تاریخچه‌ی پژوهش
4.....	7-1- تاریخچه‌ی موسیقی ایران و پیوند آن با شعر ایران
8.....	8-1- اهمیت نظامی و جایگاه آن در ادبیات
9.....	9-1- جایگاه موسیقی در شعر نظامی
9.....	10-1- نحوه‌ی کاربرد اصطلاحات موسیقی در شعر نظامی
10.....	11-1- معرفی چند اصطلاح موسیقی
	2- فصل دوم
13.....	1-2- آرایش خورشید
14.....	2-2- آواز، آوازه
27.....	3-2- آهنگ

- 30.....4-2 آینه پیل
- 31.....5-2 ابریشم
- 34.....6-2 ارغنون
- 36.....7-2 اورنگی
- 37.....8-2 اوزان
- 37.....9-2 بادی
- 38.....10-2 بارید
- 40.....11-2 باغ شیرین
- 41.....12-2 بانگ
- 44.....13-2 بریط
- 45.....14-2 برداشت
- 48.....15-2 بزمه
- 48.....16-2 بم و زیر
- 50.....17-2 بوق
- 51.....18-2 پای کوبی، پای زدن - رقص
- 54.....19-2 پرده
- 64.....20-2 پرده بستن
- 65.....21-2 پنج نوبت، نوبت
- 69.....22-2 پهلوی
- 70.....23-2 پیشه

- 71..... 24-2 - تبیره
- 72..... 25-2 - تخت طاقدیسی
- 72..... 26-2 - ترانه - ترانه برداشتن
- 73..... 27-2 - ترنم
- 74..... 28-2 - تُنبک
- 75..... 29-2 - جرس
- 77..... 30-2 - جلاجل
- 78..... 31-2 - جُرّه
- 78..... 32-2 - چنگ
- 90..... 33-2 - حصار
- 91..... 34-2 - حُقه کاوس
- 91..... 35-2 - خارش - خراشیدن
- 92..... 36-2 - خر مُهره
- 93..... 37-2 - خلخال
- 94..... 38-2 - حُم
- 95..... 39-2 - خُنیاگر
- 96..... 40-2 - خواندن
- 97..... 41-2 - داود
- 98..... 42-2 - درای - درای
- 100..... 43-2 - دستان

102.....	44-2-دڦ
103.....	45-2-دمساز
104.....	46-2-دُوال
105.....	47-2-دهرود
105.....	48-2-دُهل
108.....	49-2-راست
109.....	50-2-رامش جان
109.....	51-2-رامشگر
111.....	52-2-راه
115.....	53-2-راهوی
116.....	54-2-رباب
117.....	55-2-رق
118.....	56-2-رود
130.....	57-2-زبور
130.....	58-2-زخمه
136.....	59-2-زدن
138.....	60-2-زمزمه
138.....	61-2-زند،زند باف، زندخوان
139.....	62-2-زنگ
140.....	63-2-زنگانه رود

- 141..... 64-2- زُهره
- 143..... 65-2- زیر افکن
- 143..... 66-2- زیرو زار
- 144..... 67-2- زیرزند
- 144..... 68-2- ساز (ساز کردن، ساختن)
- 160..... 69-2- ساز جفت، جفت ساز
- 161..... 70-2- سبز در سبز
- 161..... 71-2- سپاهان یا اصفهان
- 162..... 72-2- ستا
- 163..... 73-2- سرود، سرودن، سراییدن
- 169..... 74-2- سروستان
- 170..... 75-2- سروسهی
- 170..... 76-2- سماع
- 171..... 77-2- شادروان مروارید
- 172..... 78-2- شاخ شانه (شاخشانه)
- 172..... 79-2- شب‌دیز
- 173..... 80-2- شبابه
- 173..... 81-2- شب فرخ
- 173..... 82-2- شاهرود یا شهرود
- 174..... 83-2- شیپور

175.....	84-2- صُور
177.....	85-2- طاس (تاس)
177.....	86-2- طبل
181.....	87-2- طبلک
181.....	88-2- طربود
182.....	89-2- طنبور
182.....	90-2- عراق
182.....	91-2- عُشاق
183.....	92-2- غُود
185.....	93-2- غزل
187.....	94-2- غنا
188.....	95-2- غنجه کبک دری
188.....	96-2- فرخ روز
189.....	97-2- فروداشت
189.....	98-2- قانون
190.....	99-2- قفل رومی
191.....	100-2- قول
191.....	101-2- کاس یا کاسه
192.....	102-2- کرنا
193.....	103-2- کمانچه

	194.....	کوس	-104-2
کین	202.....	ایرج	-105-2
کین	203.....	سیاوش	-106-2
204.....		گاوڈم	-107-2
	205.....	گفتن	-108-2
	209.....	گلبام	-109-2
گنج	209.....	بادآورد	-110-2
گنج	210.....	گاو	-111-2
سوخته	211.....	گنج	-112-2
	211.....	گوشمال	-113-2
	212.....	لحن	-114-2
مرغ	213.....	سُغدی	-115-2

- 116-2 - مَرَوای نیک.....213
- 117-2 - ماه ابرکوهان (ماه)214
- 118-2 - مُشک دانه.....214
- 119-2 - مُشکویه215
- 120-2 - مُطرب.....215
- 121-2 - مُعنی.....218
- 122-2 - مِقَرعه.....220
- 123-2 - موسیقار.....221
- 124-2 - مویه222
- 125-2 - مهرگان.....222
- 126-2 - مهرگانی223
- 127-2 - نازنوروز (سازنوروز).....223
- 128-2 - ناقوس223
- 129-2 - ناقوسی.....224
- 130-2 - ناله.....224
- 131-2 - نای - نی233
- 132-2 - نخجیرگان238
- 133-2 - نغمه.....238

239.....	134-2-نفیر
241.....	135-2-نقش
241.....	136-2-نکیسا
244.....	137-2-نوا
253.....	138-2-نواختن
255.....	139-2-نوشین باده
256.....	140-2-نیمروز
257.....	نتیجه گیری
258.....	فهرست مراجع

فصل اول : مقدمه

مقدمه

1-1- موضوع پژوهش

موضوع این پایان‌نامه درباره کاربرد ادبی هنری اصطلاحات موسیقی در شعر نظامی است.

1-2- مسأله پژوهش

نظامی مانند بعضی از شاعران بزرگ دیگر با موسیقی و ابزار و آلات آن آشنا بوده است و توانسته است با به کارگیری اصطلاحات موسیقی تصاویر هنری و ادبی بدیع و زیبایی بیافریند. بررسی این تصاویر و تحلیل هنری و ادبی آن موضوع کار پژوهنده است.

1-3- فرضیه‌ها یا سؤال‌های پژوهش

الف- آشنایی نظامی با اصطلاحات موسیقی چگونه و چقدر است؟

در این رساله همه‌ی واژه‌ها، اصطلاحات موسیقی و سازهایی که نظامی به کار برده جمع آوری و فهرست شده، این بیانگر آن است که نظامی با دانش نظری و عملی موسیقی آشنایی بالایی داشته است، با سنجش واژه‌های نظامی و دیگر سرایندهگان بزرگ شعر فارسی حتی می‌توان به این نتیجه رسید که آگاهی نظامی از موسیقی ایران بسیار بالا است. برای نمونه نام چند ساز که نظامی در اشعارش به کار برده مانند: جَرّه، پیشه، شاخشانه، ساز جفت، مرغ سغدی، شبابه، طبرود، زنگانه‌رود، اوزان، دهرود و شهرود رومی، سازهایی هستند که در شعر دیگر شاعران یا آورده نشده و یا بسیار کم به کار رفته است.

دیگر سازهایی که نظامی در اشعار خود آورده عبارت‌اند از: چنگ، آینه پیل، ارغنون، بربط، تبیره، تنبک، جرس، جلاجل، خرمهره، دراه، دف، دهل، رباب، رود، زنگ، ستا، شیپور، صور، طاس، طبل، عود، قانون، کاسه، کرنا، کوس، مقرعه، موسیقار و از مقام‌های دوازده‌گانه‌ی موسیقی ایرانی که نظامی در اشعار خود نام برده: عراق، راست، نوا، عشاق، راهوی، زیر افگند و سپاهان یا اصفهان است.

از گوشه‌های موسیقی امروز ایران که در ردیف تار و سه تار میرزا عبدالله نواخته می‌شود و در اشعار نظامی با ایهام تناسب و دیگر آرایه‌ها به کار رفته: حصار، آواز، داد، تخت طاقدیسی، نفیر،

نیمروز، نوروز، چکاوک، نغمه، مویه، فرود، مخالف، پهلوی، زیرافگند، مهربانی، حزین، زنگ شتر، عراق و مجلس افروز، است. این نشان دهنده‌ی آشنایی و توانایی بالای نظامی در موسیقی و شاعری است.

ب- اصطلاحات موسیقی در آفرینش تصاویر هنری و ادبی در شعر نظامی چه نقشی دارد؟

آشنایی نظامی با اصطلاحات موسیقی و سازها سبب شده است که نظامی به یاری این اصطلاحات آرایه‌های زیبا و دلنشینی در شعر خود خلق کند. مانند: آواز تلخ، لحن نوش، شیرینی آواز، ساز جهان، رود خشک، آواز تر، گوشمال، پرده بستن، پرده‌ی کج و نمونه‌های فراوانی از این قبیل که در شعر او وجود دارد.

ج- ارزش ادبی و هنری این تصاویر شاعرانه چقدر است؟

از آنجا که اصطلاحات موسیقی در اشعار شاعران ایران به ویژه شاعران بزرگ و نام‌آوری همچون: نظامی، فردوسی، مولانا، حافظ، منوچهری و ... جایگاه ممتاز و بسامد بالایی دارد و بیشتر این شاعران در جنبه‌های عملی و نظری موسیقی آگاهی وسیعی داشتند، لذا آشنایی با این اصطلاحات در فهم و درک شعر فارسی تاثیر به سزایی داشته و شناخت زیبایی‌های شعری آنان را دو چندان می‌سازد، بنابراین ارزش ادبی و هنری تصاویر موسیقی در شعر فارسی مهم و غیر قابل اغماض است.

د- موسیقی دانان روزگار ساسانی چه جایگاهی در شعر نظامی دارند؟

در خسرو و شیرین رد پای سه موسیقی‌دان و یا خنیاگر را می‌توان شناسایی کرد. نخستین نوازنده را زمانی می‌شناسیم که خسرو به عنوان شاهزاده، در حالی که پدرش زنده است، در بیرون از شهر، محفلی برپا می‌کند. و در آن شب است که اسبش کشت دهقانی را می‌خورد و غلامانش غوره‌ی باغی را غارت می‌کنند. شاه با خبر می‌شود و به طور مستقیم عمل می‌کند. از قول نظامی بخوانیم:

ملک فرمود تا خنجر کشیدند	تکاور مرکبش را پی بریدند
غلامش را به صاحب غوره دادند	گلابی را به آب شوره دادند
در آن خانه که آن شب بود رختش	به صاحب خانه بخشیدند تختش
پس آن گه ناخن چنگی شکستند	ز روی چنگش ابریشم گسستند

(خمسه ی نظامی، ص 108)

از این چنگ نواز، با نام سخن نیامده است، در حالی که دو هنرمند دیگر باربد و نکیسا با نام معرفی شده‌اند. باربد، بربط نواز دربار خسرو پرویز که در خسرو و شیرین از زبان خسرو سخن می‌گوید، نظامی از او این گونه یاد می‌کند:

نشسته باربد بربط گرفته	جهان را چون فلک در خط گرفته
به دستان دوستان را کیسه پرداز	به زخمه زخم دل‌ها را شفا ساز
ز دود دل گره بر عود می‌زد	که عودش بانگ بر داود می‌زد
همان نغمه دماغش در جرس داشت	که موسیقار عیسی در نفس داشت
زدلها کرده در مجمر فروری	به وقت عود سازی، عود سوزی
چو بر دستان زدی دست شکر ریز	به خواب اندر شدی مرغ شب آویز

و اما نکیسا هنرمندی است چنگ‌نواز که از زبان شیرین سخن می‌گوید:

نکیسا نام مردی بود چنگی	ندیمی خاص امیر سخت سنگی
کز خوشگوی تر در لحن آواز	ندید این چنگ پشت ارغنون ساز
ز رود آواز موزون او برآورد	غنا را رسم تقطیع او درآورد
نواهایی چنان چالاک می‌زد	که مرغ از درد پر بر خاک می‌زد
چنان برساختی الحان موزون	که زهره چرخ می‌زد گرد گردون
جز او که افزون شمرد از زهره خود را	ندادی یاری کس باربد را

(همان، ص 258)

و- اهمیت نوازندگی و موسیقی در شعر نظامی تا چه اندازه است؟

از آن جایی که نظامی از نوازندگی و موسیقی اطلاعات بالایی داشته و به خوبی سازها، مقام‌ها و گوشه‌های موسیقی را می‌شناخته، بدون آشنایی با این اصطلاحات نمی‌توان پرده از چهره‌ی زیبای شعر نظامی بر افگند و معنای بسیاری از بیت‌ها را دریافت.

1-4- روش کار

به طور کلی روش کار کتابخانه‌ای- توصیفی به شرح ذیل است.

1- مطالعه‌ی آثار خمسه‌ی نظامی و آثار مربوط درباره‌ی ویژگی‌ها و ظرافت‌های شعری او و همچنین آثار مربوط به علوم بلاغی و موسیقی.

- 2- استخراج ابیاتی که نظامی توانسته است با استفاده از آلات و اصطلاحات موسیقی تصویر آفرینی کند.
- 3- دسته بندی ابیات بر مبنای حروف الفبایی اصطلاحات موسیقی و ارجاع آن.
- 4- تحلیل و توضیح ابیات استخراج شده که در آنها اصطلاحات موسیقی با آرایه همراه است.
- 5- نتیجه گیری.

1-5- هدفهای پژوهش

ارج و ارزش پژوهش در این است که توانایی این شاعر بزرگ بزمی و داستانسرای ایرانی در خلق زیبایی‌هایی هنری و ادبی و ارتباط تنگاتنگ هنر شاعر و موسیقی و آرایه‌های لفظی و معنوی و صنایع ادبی و دیگر زیبایی‌های آن در پنج گنج این شاعر نامآور آشکار می‌گردد. این کار به پژوهندگان علوم بلاغی نیز مجال می‌دهد تا درباره‌ی آرایه‌های ادبی و هنری آن به تحقیق و جستجوی بیشتری بپردازند.

1-6- زمینه، سابقه و تاریخچه موضوع پژوهش

تاکنون پژوهشهایی درباره‌ی بررسی اصطلاحات موسیقی در دیوان شاعران بزرگی چون حافظ، منوچهری و غیره انجام گرفته است. حسین علی ملاح از استادان بزرگی است که اصطلاحات موسیقی و سازها را در شعر حافظ و منوچهری بررسی کرده، به چاپ رسانده است. اما درباره‌ی نظامی بخصوص کاربرد هنری این اصطلاحات تاکنون تحقیق و پژوهش روشنی انجام نگرفته است.

1-7- تاریخچه‌ی موسیقی در ایران و پیوند آن با شعر و ادبیات

موسیقی ایران مانند هنرهای دیگر و زبان که یک نهاد اجتماعی است در هیچ دوره‌ای از طول تاریخ خود حالت ایستایی نداشته و به طور مداوم کمابیش به مسیر تحول و تطور خود ادامه داده است. آنچه امروز به نام موسیقی ایرانی شنیده می‌شود به صورت خلق الساعه به وجود نیامده است و به ناچار دنباله تحول یافته هنری است که ریشه در گذشته‌ی طولانی آن دارد.